

तरुण-तपसी काव्यमा आध्यात्मिक पर्यावरण

सहप्रा. एकनारायण पौड्याल (विद्यावारिधि)

लेखसार

प्रस्तुत लेख काव्यकार लेखनाथ पौड्यालद्वारा रचित काव्य तरुण-तपसीमा प्रयुक्त आध्यात्मिक पर्यावरणको अध्ययनमा केन्द्रित छ । प्राकृतिक वातावरणलाई केन्द्रबिन्दु बनाई गरिने अध्ययनलाई पर्यावरणीय अध्ययन भनिन्छ । यस लेखमा अध्यात्मसँग जोडेर पर्यावरणको अध्ययन गरिएको छ । पर्यावरणको सम्बन्ध प्रकृतिसँग रहेको र प्रकृतिलाई आध्यात्मिक दृष्टिले हेरिएका कारण यस लेखमा अध्यात्म, प्रकृति र पर्यावरण एकअर्कासँग जोडिएर आएका छन् । लेखनाथका प्रायः रचनामा आध्यात्मिक चेत पाइने र नव्यकाव्य तरुण-तपसीमा पनि आध्यात्मिक पक्षका साथै प्राकृतिक अवस्थालाई पनि विषयभावका रूपमा ग्रहण गरी यसको संरक्षण हुनुपर्ने भाव व्यक्त भएकाले प्रस्तुत लेखमा तरुण-तपसी काव्यभित्र आध्यात्मिक पर्यावरणको खोज गरिएको हो । गुणात्मक प्रकृतिको यस अध्ययनमा प्राथमिक तथा द्वितीयक सामग्री प्रयोग गरिएको छ र सोद्देश्य नमुनाछनोट गरी व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधि अवलम्बन गरेर गृहीत काव्यको पर्यावरणीय अध्ययन गरिएको छ । अध्ययनका क्रममा प्रस्तुत काव्यभित्र मानिस र प्राकृतिक पर्यावरणका बिचको सम्बन्धलाई अध्यात्मसँग जोडेर चित्रण गरिनाका साथै मानिसका कारण मानवेतर प्राणी तथा प्रकृतिमाथि हानि पुगेको देखाइएको छ । आध्यात्मिक पर्यावरणका दृष्टिले हेर्दा यस नव्यकाव्यमा रुखलाई तपसीका रूपमा उपस्थित गराइएको, प्रकृति उदार र सबैको साझा भएको, पक्षीले मनुष्यप्रति प्रश्न, बिलौना र व्यङ्ग्य गरेको तथा वन्यप्रकृति, मानव र मानवेतर प्राणीबिच एकअर्कामा मिलेर बस्नुपर्ने भाव अभिव्यञ्जित भएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत काव्यमा पर्यावरणका विभिन्न अवस्थालाई आध्यात्मिक पक्षसँग जोडेर वर्णन गरिएका कारण तिनले काव्यलाई सुन्दर एवं प्रभावकारी बनाएकाले नव्यकाव्य तरुण-तपसी आध्यात्मिक पर्यावरणका दृष्टिले सफल एवं स्तरीय रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : आध्यात्मिक, प्रकृति, नव्यकाव्य, पर्यावरण, मानवतावाद ।

१. विषयपरिचय

लेखनाथ पौड्याल (१९४१-२०२२) नेपाली साहित्यमा परिष्कारवादी कविका रूपमा परिचित छन् । उनको खास प्रसिद्धि कविताविधामा रहेको छ । उनी आध्यात्मिक चेत भएका परिष्कारवादी धाराका अग्रणी कवि हुन् । पौड्यालका विभिन्न विधाका गरी करिब दुई दर्जन कृति प्रकाशित छन् । प्रकाशित कृतिहरूमध्ये ऋतुविचार (१९७३/१९९१, खण्डकाव्य), लक्ष्मीपूजा (१९९४, नाटक), लालित्य भाग १ (२०१०, कवितासङ्ग्रह), लालित्य भाग २ (२०२४, कवितासङ्ग्रह) र तरुण-तपसी (२०१०, नव्यकाव्य) बढी चर्चित छन् । पौड्यालका कविताकाव्यमा आध्यात्मिकता, मानवतावाद, पर्यावरणीय चेत, प्रकृतिप्रियताजस्ता विशेषता पाइन्छन् । पौड्याल मुख्यतः भाषाशैलीका दृष्टिले परिष्कारवादी र विषयभावका

दृष्टिले आध्यात्मिक चेत भएका कवि हुन् । उनका कविताकाव्यमा मानवताको द्वन्द्व हुँदै गएकोमा चिन्ता प्रकट गरिएको पाइनाका साथै नैतिक तथा आध्यात्मिक सन्देश पाइन्छ । पौड्यालका कविताकाव्यहरूमध्ये तरुण-तपसी र ऋतुविचार प्रकृतिकाव्यका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । यिनमध्ये तरुण-तपसी आध्यात्मिक पर्यावरणका दृष्टिले विशेष र उल्लेखनीय रहेको छ । यसमा प्रकृति अर्थात् रुखलाई मानवीकरण गरी तपसीका रूपमा उभ्याइएको छ र सामाजिक, मानवातावादी र आध्यात्मिक दृष्टिले मानवका कमजोरीहरू औँल्याइएको छ । वनस्पति आदि प्राकृतिक वस्तुको दोहन गर्ने, मानवेतर प्राणीको हत्या तथा हिंसा गर्ने, अनावश्यक रूपमा अन्न तथा धनदौलत सञ्चित गर्ने र कसैप्रति पनि दयामाया देखाउन नसक्ने मानिसहरूको जीवन निरर्थक हुने भाव व्यक्त गरिएको छ । यसरी प्रस्तुत काव्यले मानिसका सोचाइ तथा व्यवहारगत कमजोरी देखाउँदै मानिसप्रति मात्र नभई संसारका प्राणी, वनस्पति आदि सबैप्रति समभाव राख्नुपर्ने सन्देश दिएको छ । आध्यात्मिक पर्यावरण सिर्जनात्मक कृतिको विश्लेषण गर्ने नवदृष्टिकोण हो । साहित्यमा प्रकृतिलाई विषय बनाएर लेख्ने र यसलाई मानवको साधनका रूपमा हेर्ने परम्परा निकै पुरानो रहेको छ । बिसौं शताब्दीको उत्तरार्ध (सन् १९८०) देखि विकसित पर्यावरणीय सिद्धान्तले प्रकृति र मानवका बिचको सहअस्तित्वमा जोड दिन थालेको हो भने नवविकसित पर्यावरणले पर्यावरणलाई अध्यात्मसँग जोडेर हेर्न थालेको छ । यो अवधारणा पनि अन्ततः मानव र प्रकृति दुवैको हितसँग सम्बन्धित छ । आध्यात्मिक पर्यावरणका दृष्टिकोणले तरुण-तपसी नव्यकाव्य महत्त्वपूर्ण भएको र हालसम्म आध्यात्मिक पर्यावरणलाई आधार बनाएर यस काव्यको अध्ययन नभएका कारण सोही शोधरिक्तता पूरा गर्नका लागि प्रस्तुत विषयशीर्षक चयन गरिएको हो । यस अध्ययनले शैक्षणिक तथा प्राज्ञिक महत्त्व राख्ने विश्वास गरिएको छ ।

२. अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनमा पुस्तकालयलाई मुख्य आधार बनाई प्राथमिक एवम् द्वितीयक सामग्री सङ्कलन गरिएका छन् र व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधि अवलम्बन गरी गृहीत काव्यको अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा तरुण-तपसी नव्यकाव्य रहेको छ भने द्वितीयक स्रोतका रूपमा आध्यात्मिक पर्यावरणको परिचय दिइएका पूर्वकार्यगत सामग्री रहेका छन् । यस लेखमा गृहीत नव्यकाव्यको अध्ययन आध्यात्मिक पर्यावरणको अवधारणालाई आधार बनाएर गरिएको छ । गुणात्मक प्रकृतिको यस अध्ययनमा सोदेश्य नमुनाछनोट पद्धतिका आधारमा कृतिका श्लोक उद्धरण गरी अध्ययनलाई विश्वसनीय बनाइएको छ ।

३. सैद्धान्तिक आधार

अध्यात्मसँग सन्दर्भित वातावरणलाई आध्यात्मिक पर्यावरण भनिन्छ । यसलाई अङ्ग्रेजीमा स्पिरिचुअल इकोलोजी भनिन्छ । आध्यात्मिक पर्यावरण सिर्जनात्मक कृतिको अध्यात्ममूलक प्रकृतिलाई आधार बनाई विश्लेषण गर्ने एक नयाँ अवधारणा हो । यस किसिमका रचनामा अध्यात्म र पर्यावरण दुवै पक्षलाई सचेततापूर्वक विषयभावका रूपमा लिइएको हुन्छ । वातावरणीय समालोचनाले साहित्य र भौतिक वातावरणका बिचको सम्बन्धको अध्ययन गर्ने (बेरी, सन् २००२, पृ. २४८) र मानव एवं मानवेतर जगत्का बिचको अध्ययन गर्ने (चाइल्डस् र फोउलर, सन् २००८, पृ. ६५) हुँदा आध्यात्मिक पर्यावरणीय समालोचनाको निकट सम्बन्ध वातावरणीय समालोचनासँग रहेको छ । मानवीय संस्कृति र समाजको प्राकृतिक जगत्सँग केकस्तो सम्बन्ध छ भनेर हेर्ने साहित्यिक र सांस्कृतिक अध्ययन नै वातावरणीय

समालोचना (गौतम, २०६४, पृ. ३२५) भएकाले यसको गहिरो सम्बन्ध वातावरणीय समालोचनासँग छ तापनि यो वातावरणीय समालोचनाभन्दा अझ नयाँ र फरक किसिमको अवधारणा हो । वातावरणीय समालोचनाले नारीवाद र मार्क्सवादमा जस्तै राजनीतिक चेतनाका दृष्टिले पर्यावरण र प्राकृतिकताको अध्ययन गर्दछ (भट्टराई, २०८०, पृ. १६) भने यसले पर्यावरणलाई आध्यात्मिक आँखाले हेर्दछ । यसको थालनीका सन्दर्भमा थोमस बेरी, मेरियन ग्रिन, स्पोनसेल, आर्ननेसलगायतका विचारकहरूका धारणाहरू महत्त्वपूर्ण रहेका छन् ।

आध्यात्मिक पर्यावरणसँग सम्बन्धित विद्वान्हरूमध्ये थोमस बेरीले सन् १९८८ मा *द न्यु कोस्मोलोजी द ड्रिम अफ द अर्थ* नामक पुस्तक प्रकाशन गरेका छन् । उनले यसमा पर्यावरण र आध्यात्मिक सद्भावतर्फ चेतनाको सराई आवश्यक पर्ने हुँदा विश्व-ब्रह्माण्डलाई एक जीवित र विकासशील समुदायका रूपमा प्रस्तुत गर्दै मानवता ब्रह्माण्डसँग गहिरो रूपमा जोडिएको बताएका छन् (पृ. ३३) । विदुषी जोना मेसीले सन् १९९१ मा *डिप इकोलोजी, वर्ल्ड एज लभर, वर्ल्ड एज सेल्फ* नामक पुस्तक लेखेकी छन् र उनले यसमा सबै जीवनको आन्तरिक मूल्य मानवकेन्द्रित सोचबाट पृथ्वीकेन्द्रित जागरुकतामा परिवर्तन हुनुपर्ने बताएकी छन् (पृ. ११८) । यस क्रममा अर्का विद्वान् लेस्ली ई. स्पोनसेलले सन् २०१२ मा *स्पिर्चुअल इकोलोजी : अ क्वाइट रिभोलुसन* नामक पुस्तकमा आध्यात्मिक पर्यावरण भनेको आध्यात्मिकता र पर्यावरणविचको सम्बन्ध हो र यसले कसरी आध्यात्मिक विश्वास वा मान्यताले प्रकृतिप्रतिको गहिरो सम्मान र पर्यावरणको स्थिरतामा जोड दिन्छ भन्ने कुरा जनाउने बताएका छन् (पृ. १२) । यसरी अध्यात्म र पर्यावरणको सन्दर्भ थोमस बेरीले सन् १९८८ देखि नै देखाएका भए पनि लेस्ली ई. स्पोनसेलले सन् २०१२ देखि स्पिर्चुअल इकोलोजी शब्द नै प्रयोग गरी आध्यात्मिक मान्यताले प्रकृतिको सम्मान गर्ने र पर्यावरण बचाउको कामना गर्ने कुरालाई स्पष्ट पार्ने काम गरेका छन् । यसलाई मेरियन ग्रिनले सन् २०२२ मा *एन इन्ट्रोडक्सन टु स्पिर्चुअल इकोलोजी* शीर्षकको पुस्तक प्रकाशन गरी थप स्पष्ट पारेका छन् (पृ. ५७) । यसप्रकार आध्यात्मिक पर्यावरणको अवधारणा नयाँ भए पनि यसको जरा वा इतिहास तिस हजार वर्षपहिला अभ्यास गरिएका पाषाणकालीन गुफाचित्रहरूसम्म पुगेको छ (स्पोनसेल, सन् २०१२, पृ. ८१) । त्यसभन्दा पछि संस्कृतमा लेखिएका वेद, उपनिषद्, पुराण आदि ग्रन्थमा पनि यसको पूर्वसङ्केत पाइन्छ ।

आध्यात्मिक पर्यावरण भन्नाले अध्यात्म र पर्यावरणीय चेतनालाई जोडेर हेर्ने अवधारणा भन्ने बुझिन्छ । यसले मानव, मानवेतर प्राणी र विश्वब्रह्माण्डका यावत् प्राकृतिक वस्तुका बिचको अन्तःसम्बन्धलाई बुझाउँछ र पृथ्वी सबैको साझा हो भन्ने मान्यता राख्दछ । यसलाई बेरी (सन् १९८८) ले अझ स्पष्ट पार्दै विश्वब्रह्माण्ड भनेको वस्तुहरूको सङ्ग्रहमात्र नभई यो विषयहरूको समूह हो भनी बताएका छन् (पृ. १६) । उनका अनुसार विषय भनेको चेतनासँग जोडिने कुरा हो । अतः प्रकृति वस्तुमात्र नभई चेतनाको स्वरूप पनि हो ।

आध्यात्मिक पर्यावरण भन्नाले प्रकृति र आध्यात्मिकताका बिचको सम्बन्धलाई बुझाउने अवधारणा भन्ने बुझिन्छ । यस धारणाअनुसार प्रकृति भन्नाले भौतिक वस्तु तथा आध्यात्मिक र धार्मिक आयामहरू भन्ने बुझिन्छ । यसले मानवता र पृथ्वीको स्वस्थतालाई एकता र समग्रताका रूपमा हेर्दछ (ग्रिन, सन् २०२२, पृ. १८) । यसमा प्राकृतिक संसारको संरक्षण, विशेषता र महत्त्वको पहिचान गर्नका लागि आध्यात्मिक दृष्टिले हेरिन्छ । आध्यात्मिक पर्यावरणका मुख्य तत्त्वअन्तर्गत प्राकृतिक विश्वको सम्मान, आध्यात्मिक परिप्रेक्ष्य, संवेदनशीलता अनि सामूहिकता र सामाजिक न्याय पर्दछन् । प्राकृतिक विश्वको सम्मान भन्नाले प्रकृतिभित्र पर्ने सबै रूपहरूको सम्मान र संरक्षण भन्ने बुझिन्छ भने आध्यात्मिक परिप्रेक्ष्य भन्नाले प्रकृतिसँगको सम्बन्धलाई आध्यात्मिक दृष्टिकोणबाट हेरी मूल्यनिर्णय गर्नु भन्ने बुझिन्छ ।

यसरी नै संवेदनशीलता र सामूहिकताको तात्पर्यार्थ मानव र प्रकृतिको सम्बन्धलाई माया, संवेदनशीलता र सहिष्णु भावले हेर्नु भन्ने हुन्छ भने सामाजिक न्यायको अर्थ पर्यावरणीय समस्याले मूलतः गरिबी सिर्जना गर्न र सामाजिक अन्यायलाई कसरी प्रभाव पार्दछन् भनी हेर्नु भन्ने हुन्छ। तत्त्वको यस व्याख्याबाट आध्यात्मिक पर्यावरणले मानिसहरूलाई आफ्नो आस्था र मूल्य प्रकृतिको संरक्षणमा लगाउन प्रेरित गर्दछ भन्ने बुझिन्छ। यसैले आध्यात्मिक पर्यावरणीय समालोचनाले कृतिमा मानिस, अध्यात्म र पर्यावरणका बिचको सम्बन्ध अध्ययन गर्दछ।

पर्यावरणको संरक्षणका लागि मानिसमा पहिला आध्यात्मिक भाव जागृत हुनु आवश्यक छ। यस्तो भयो भने व्यक्तिले हरेक जीव वा वस्तुको अस्तित्व स्वीकार गर्दछ र त्यसको सुरक्षाका लागि काम गर्दछ। अतः आध्यात्मिक जीवनशैलीले बढ्दो पर्यावरणीय सङ्कटलाई अनुकूल, शान्तिपूर्ण र न्यायसङ्गत बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्दछ (रेग्मी, २०२४, पृ. १३)। आध्यात्मिकताले 'अहिंसा परमो धर्मः' अर्थात् कसैको पनि हिंसा नगर्नु नै परम धर्म हो भन्ने मान्यता राख्ने हुँदा स्वतः पर्यावरणमा पनि सकारात्मक प्रभाव पर्दछ। आध्यात्मिक दर्शनले पर्यावरणीय चुनौतीहरूलाई केवल भौतिक मात्र नभई गहिरो आध्यात्मिक र नैतिक चुनौतीका रूपमा पनि लिन्छ। यसकारण काप्रा र स्टिन्डल रास्ट (सन् १९९१) ले पर्यावरणीय सचेतना भनेको गहिरो स्तरमा आध्यात्मिक सचेतना हो भनेका छन् (पृ. ७०)। वस्तुतः आध्यात्मिक पर्यावरण भनेको धार्मिक पर्यावरण होइन तर प्रकृतिको पूजा गर्ने धार्मिक मूल्यहरूबाट प्रकृतिसंरक्षणमा मद्दत पुग्दै आएको छ। उदाहरणका लागि पूर्वीय धार्मिक मान्यतालाई अधि सार्न सकिन्छ। वैदिक सनातन धर्म अर्थात् पूर्वीय दर्शनका क्षेत्रमा पिपललाई विष्णुको अवतार मानी पूजा गरिन्छ। पिपल काटेमा वा त्यसका वरपर दिसा-पिसाब आदि कुराले फोहर गरेमा पाप लाग्ने विश्वास लिइन्छ। यस नियमको पालना गर्दा स्वतः प्रकृतिको संरक्षण हुन्छ। यसरी प्रकृति र पर्यावरणलाई आध्यात्मिक दृष्टिकोणबाट हेर्ने परम्परा धेरै अधिदेखि सुरु भएको पाइन्छ।

आध्यात्मिक पर्यावरणले मानिसहरू र पर्यावरणका बिचको दिगो सम्बन्धको वकालत गर्दछ। यसले आध्यात्मिकता र धर्म समानार्थक हुन् भन्ने धारणा स्वीकार गर्दै न बरु यसले आध्यात्मिकता धर्मदेखि स्वतन्त्र रहन्छ र यसले पर्यावरण संरक्षणका लागि गहिरो प्रभाव पार्न सक्ने धारणा राख्दछ। आध्यात्मिक पर्यावरण व्यक्ति र प्राकृतिक विश्वका सम्बन्धमा आधारित अवधारणा हो। यो मानवजीवन एवं इतिहास, प्रकृति, विज्ञान, धर्म आदि अनुभवका धेरै विषयक्षेत्रबाट विकसित भएकाले यसको क्षेत्र पनि फराकिलो छ र यसलाई परिभाषित गरी निश्चित रूपमा बताउन कठिन छ (ग्रिन, सन् २०२२, पृ. १०)। वर्तमान समयमा साहित्यका विभिन्न विधामा पर्यावरणीय समस्यालाई विषय बनाई लेख्ने क्रम बढिरहेका सन्दर्भमा कृतिविश्लेषणका लागि यो समालोचना पद्धति बढी उपयुक्त हुने देखिन्छ।

४. विमर्श र परिणाम

तपसीरूपी तरुलाई पात्र बनाई लेखिएको र मानिस तथा समाजका विभिन्न प्रकारका कमीकमजोरीलाई देखाइएकाले तरुण-तपसी महत्त्वपूर्ण नव्यकाव्यका रूपमा रहेको छ। यस काव्यमा उन्नाइस विश्राम रहेका छन्। कुल ५८१ श्लोकराशि भएको यस काव्यमा मानिस श्रेष्ठ प्राणी हुँदाहुँदै पनि उसका आफ्नै व्यवहारले गर्दा दिनदिनै मानवताबाट गिर्दै गइरहेको छ भन्ने मुख्य भाव अभिव्यक्त भएको छ। यहाँ अन्य सन्दर्भलाई छोडेर मानव एवं प्रकृतिलाई कुन रूपमा चित्रण गरिएको छ र आध्यात्मिक पर्यावरणका दृष्टिले यसमा के कस्ता विशेषता पाइन्छन् भन्ने कुराको अध्ययन गरिएको छ। कृतिभित्र आध्यात्मिक पर्यावरण निरूपणका लागि 'वन्यप्रकृति रुखलाई तपसीका रूपमा चित्रण', 'प्रकृति उदार र सबैको

साभ्ना भएको कथ्योक्ति', 'मनुष्यप्रति पक्षीको प्रश्न, बिलौना र व्यङ्ग्य' अनि 'वन्यप्रकृति, मानव र मानवेतर प्राणीबिच समभाव' गरी चारवटा सूचक निर्धारण गरिएको छ र साक्ष्यद्वारा तिनको पुष्टि गरिएको छ ।

विवेच्य काव्य तरुण-तपसीमा मानिसको स्वार्थी चरित्रका कारण एकतर्फ मानिस मानिसजस्तो नरहेको र अर्कातर्फ मानिसका कारण पर्यावरण बिग्रिरहेकामा चिन्ता र चासो प्रकट गरिएको छ । मुसा र माहुरी पनि मानिसजस्तै अनावश्यक सञ्चित गर्ने प्राणी भएका कारण उनीहरूले व्यर्थमा दुःख पाइरहेका र त्यसको फाइदा पनि अन्ततः मानिसले नै लिइरहेकाले प्राणीहरूमध्ये दयामाया, सेवा, परोपकार, समभाव आदि सबै कुराबाट च्युत भएको प्राणी मानिस नै भएको ठहर गरिएको छ । प्रकृतिको दोहन गरेर व्यक्तिले आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्न खोज्दा वनस्पति, मानवेतर प्राणी, पृथ्वी, जल, आकाश आदि पक्षमा मात्र असर परेको छैन, स्वयं मानिस पनि मानवताबाट च्युत भएको छ भन्ने भाव नै यस काव्यको मुख्य कथ्य रहेको छ ।

आध्यात्मिक पर्यावरणका दृष्टिले हेर्दा प्रस्तुत काव्यको शीर्षक तरुण-तपसीले आध्यात्मिक पर्यावरणलाई सङ्केत गरेको देखिन्छ । काव्यमा आध्यात्मिक स्वभाव भएको तपसी र रुखको स्वभावका बिच समानता देखाइएको छ । यहाँ रुख केवल प्रकृतिका रूपमा मात्र नभई चेतनाका रूपमा आएको छ । जसरी कठोर तपस्यामा बसेको व्यक्ति सबै किसिमका बाधाव्यवधान र असहज परिस्थितिमा पनि निश्चल भएर तपमा लीन हुन्छ त्यसरी नै हावाहुरी, मानिस र अन्य प्राणीबाट प्रताडित हुँदा पनि रुख विचलित नभई स्थिर रहन्छ, र तिनै प्राणीलाई आश्रय दिएर सेवा गर्दछ । यसरी रुखमा आफूलाई अहित गर्नेको पनि हित गर्ने ऋषिमुनिको जस्तो स्वभाव हुन्छ भन्ने कुरा काव्यमा चित्रण गरिएको छ । यही कुरालाई अभिव्यञ्जित गर्नका लागि काव्यको शीर्षक तरुण-तपसी राखिएको देखिन्छ । काव्यमा तपसीलाई आध्यात्मिक व्यक्ति र रुखलाई प्राकृतिक वस्तुका रूपमा हेरिएको छ । अर्कातर्फ प्राकृतिक वस्तु भए पनि रुखलाई समेत आध्यात्मिक वा चेतनाका दृष्टिले हेरी तपसीका रूपमा उभ्याइएको छ । यसरी प्रकृतिलाई आध्यात्मिक र चेतनशील व्यक्तिका रूपमा चित्रण गरी काव्यको शीर्षकले समेत आध्यात्मिक पर्यावरणको अर्थ अभिव्यञ्जित गरेको पाइन्छ । आध्यात्मिक पर्यावरणका आधारमा हेर्दा यस काव्यमा निम्नलिखित किसिमका प्रवृत्तिगत विशेषता पाइन्छन् :

४.१ रुखलाई तपसीका रूपमा चित्रण

रुख वनस्पति भए पनि काव्यमा यसलाई मानवीकरण गर्नाका साथै उच्च मानवीय चेतनाले युक्त प्राणीका रूपमा उपस्थित गराइएको छ । आध्यात्मिक दृष्टिले हेर्दा सृष्टिका प्रत्येक वस्तु ईश्वरीय सिर्जना हुन् र तिनको पनि प्राणी वा मानिसको जत्तिकै स्वतन्त्र अस्तित्व छ । “प्रकृतिका माध्यमद्वारा चेतनासँगको आध्यात्मिक सम्पर्क नै प्रकृतिमूलक आध्यात्मिकता” (सुब्बा, २०८०, पृ. ६७) हो भन्ने मान्यता रहेको छ । प्रस्तुत काव्यमा रुखलाई तपसीका रूपमा चित्रण गरिएकाले प्रकृतिमूलक आध्यात्मिकता रहेको छ । उदाहरणका लागि एउटा श्लोक यथा :

हवा, पानी ताप्यो (ताप्यो ?), धरणितल ताप्यो, नभ पनि
 अँगोनु भै हाल्यो रवि-किरण बल्दा दनदनी ।
 ठुला साना प्राणी सकल उसमा पिल्सिन गये
 म त्यो बेला टिक्छँ कसरी ? बलियो दैव नभये ॥ (२/१८, पृ. १२)

रुख-वनस्पतिहरूको मानिसको जस्तो घर हुँदैन तापनि ती जन्मेबढेकै हुन्छन् । तिनलाई कतिबेला कसले उखेल्छ, लाछ्छदछ, काट्छ, भाँच्छ र लत्याएर हिँड्छ थाहा हुँदैन । त्यसमाथि हावाहुरी, असिना, सूर्यको ताप आदि प्रकृतिबाटै पनि सधैं खतरा छ । तीमध्ये पनि भरखर बढ्दै गरेका रुखका लागि ग्रीष्म ऋतुको वातावरण अति कष्टकर हुन्छ । पानी, हावा, जमिन, आकाश आदि सबै अगेनुको तापजस्तै हुन्छन् र त्यसबखत सानाठुला प्राणी त्यसमा पि्लिएका हुन्छन् तर रुखचाहिँ दैव अर्थात् ईश्वरको साथ पाएर आफू कठिन अवस्थामा पनि बाँच्न सफल भएको छ । तपस्याका शक्तिले तपस्वी व्यक्तिजस्तै रुख पनि दैवी वा प्रकृतिप्रदत्त शक्तिले जस्तोसुकै कठिन अवस्थामा पनि उम्रिन्छ, बढ्छ र स्थिर रहन्छ । प्रस्तुत श्लोकले यही कुराको सङ्केत गरेको छ । यसरी प्रकृतिलाई अध्यात्मका आँखाले हेरिएका कारण रुखलाई तपसीका रूपमा उभ्याइएको हो । काव्यमा अन्यत्र पनि रुखलाई तपसीका रूपमा चित्रण गरिएको छ, जस्तै :

कुनै मेरो बढ्दो वय-मधुरिमाको वश परी
परी जस्तै नाची पल पल ठुलो कौतुक गरी ।
गला फारी भारी प्रणयसित गर्थे कलरव
म त्यो सुन्दा भन्थे, अब सफल भो जीवन सब ॥ (३/२०, पृ. १९)

हुन त रुख पनि प्रकृति नै हो तर त्यसमा प्रकृतिका विभिन्न प्राणी वा अन्य वस्तुप्रति मायाममता छ । त्यसले मानिसले जस्तो अरूलाई आफ्नो स्वार्थका लागि प्रयोग गर्दैन । त्यसले सयौँ चराचुरुङ्गी आफूमाथि बसेको र घाँटी नै सुक्ने गरी कलरव गरेको मन पराउँछ । चराहरू उत्सुकताका साथ नाचेको उसलाई परी नाचेजस्तै लाग्दछ । आफू जतिसुकै दुःखकष्टका साथ हुर्केबढेको भए पनि प्राणीहरू आफ्नो आश्रयमा खेल्दा तरुलाई आफ्नो जीवन सफल भएको अनुभूति भएको छ । यहाँ रुखले तपसीकै चरित्र वा व्यवहार देखाएको छ । यसरी आध्यात्मिक दृष्टिकोणले हेर्दा रुख वा प्रकृतिलाई तपसी वा चेतनाका रूपमा लिइएको छ र रुखले अरूको खुसीलाई आफ्नो खुसी ठान्ने गरेको बताइएको छ ।

४.२ प्राकृतिक उदारताको कथोक्ति

मानिस बुद्धि, चिन्तन, विवेक तथा विचार भएको विशिष्ट गुणका कारण अरू प्राणीभन्दा श्रेष्ठ मानिन्छ । यसले भौतिक विकास गरेर आफूलाई सुखी राख्न, आध्यात्मिक ज्ञान प्राप्त गरेर जीवनलाई सुन्दर पार्न र अन्य प्राणी तथा प्रकृतिको संरक्षण गर्न सक्दछ, तापनि आफ्नो ज्ञान, बुद्धि र विवेकको दुरुपयोग गरी प्रकृतिको विनाशतर्फ लागेका कारण काव्यमा मानिसको व्यवहारप्रति आश्चर्य प्रकट गरिएको छ । यस्ता स्वार्थी मानिसप्रति पनि प्रकृतिद्वारा उदार व्यवहार देखाइएको जनाइएको छ । काव्यमा यस भावका श्लोक निकै धेरै रहेका छन् । उदाहरणका लागि दुई श्लोक यथा :

लुछे, लाछे, उस्तै किसिमसित त्यो दीर्घ पगरी
जति जस्ले पायो भरसक लुछ्यो लालच धरी ।
म उस्तै नङ्गा भै अबुभ दुनियाँको चलनमा
उदेकायें खाली नलिइ पिर वा दर्द मनमा ॥ (४/३, पृ. ८९)

गरी ये ढाँचाले परहित सदा भक्तिसहित
बिते मेरा सुस्तै विजन पथमा वर्ष बहुत ।

भयो फुस्रो धुस्रो तन पनि कडा काल-गतिले
सबै लुर्का फुर्का मकन दिन छोडिन् प्रकृतिले ॥ (४/४, पृ. ८९)

प्रकृति मानिसले बनाएको होइन, बरु मानिस प्रकृतिको देन हो । यसर्थ मानिस प्रकृतिप्रति अनुगृहीत हुनुपर्नेमा उसले प्रकृतिको अस्तित्व र सुरक्षाप्रति ध्यान नै नदिई खालि आफ्ना लागि उपयोग गरेकामा प्रकृतिलाई उदेक लागेको छ । प्रस्तुत पहिला श्लोकमा रुखद्वारा फूल र फलले लटरम्म भएको देखेपछि विगतका दिनमा जस्तै मानिस र अन्य प्राणीले समेत वरिपरि घेरिएर सकेजति लुछ्ने गरेका र पहिला पहिलाजस्तै आफू नाङ्गै भए पनि मनमा पिर नलिएको तर दुनियाको यस्तो चाला देखेर उदेक लागेको बताइएको छ । दोस्रा श्लोकमा जति जति लुछ्ने-लाछ्ने गरे पनि आफूले त्यसलाई भक्तिसहित परहित गरेको सम्झी निर्जन ठाउँमा धेरै वर्ष बिताइसकेको र लुछ्नेलाछ्ने स्वभावका अतिथिका कारण शरीर फुस्रोधुस्रो हुनाका साथै कडा र लुर्काफुर्काहीन भएको जनाइएको छ । यसरी तरुलाई चेतना भएको तपसीका रूपमा चित्रण गर्दै रुखले आफूलाई मेटाएर भए पनि अरूको सेवा गर्दै आएको र यसलाई उसले भक्तिसहितको परसेवा सम्भेको बताइएको छ । यसप्रकार फल दिने वृक्ष र फल खाने प्राणीका बिचको सम्बन्धलाई आध्यात्मिक दृष्टिबाट हेरिएको छ । प्रकृतिले दुःखकष्ट सहन गरेर पनि परसेवा गरेको जनाइएको छ ।

विश्वब्रह्माण्डमा फरक फरक किसिमका वनस्पति तथा प्राणी पाइन्छन् । ती कुनै साना छन् भने कुनै ठुला ठुला छन् । कुनै बलिया छन् त कुनै दुर्बल छन् । कुनै दीर्घजीवी छन् भने कुनैको आयु अति छोटो छ । ईश्वरको विधिनियमअनुसर हजारौं वनस्पति तथा प्राणीहरूको गुणस्वभाव तथा संरचना फरक फरक किसिमको छ । जो जस्तो भए पनि यो पृथ्वी सबैको साझा हो भन्ने भाव कवितामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

ठुला साना प्राणी चतुर विधिका सन्तति सब
सबैको साझा हो प्रकृति गुणको भोग्य विभव ।
सबै हाँसून् खेलून् सरल रसिलो जीवन धरी
धरालाई पारी प्रणय रसले देव-नगरी ॥ (२/६, पृ. १०)

यहाँ तरुतपसीद्वारा समभाव व्यक्त गरिएको छ । कवितामा भनिएको छ कि यो धरती वा पृथ्वी सबैको साझा हो । यहाँ भएका सबै प्राणी उही सृष्टिकर्ताका सन्तति हुन् र यसको भोगाधिकारमा सबैको उत्तिकै अधिकार छ । यहाँ कसैले पनि केवल मै खाऊँ, मै लाऊँ र मै मात्र बाचूँ भन्ने भाव राख्न हुँदैन । यहाँ सबै हाँसून्, खेलून् र सबैले रसिलो जीवन व्यतीत गरून् अनि पृथ्वीलाई प्रेमरसले देवपुर बनाऊन् । यसरी कवितामा सर्वे भवन्तु सुखिनःको भाव व्यक्त भएको छ । महोपनिषद् (४/७१) मा पृथ्वीलाई यस रूपमा हेर्नुपर्ने बताइएको छ :

अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम्
उदार चरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् । (निरौला, सन् २०२४ अक्टोबर १३)

यसरी उपनिषद्मा बताइएअनुसार उपर्युल्लिखित श्लोकमा पनि कसैलाई तेरोमेरो नभनी सबैलाई परिवार वा बन्धुका रूपमा हेर्नुपर्ने भाव व्यक्त भएको छ ।

प्रस्तुत काव्यमा धरतीको महानता र मानिसको तुच्छतालाई पनि देखाइएको छ । धरती सबैको साझा हो र उनले यहाँ भएका सबै प्राणीप्रति समान व्यवहार गर्दछिन् । यस्ती ममतामयी धरतीको सुरक्षा भएमा समस्त प्राणीको रक्षा हुन्छ । यसको सुरक्षा गर्ने जिम्मेवारी मानिसको हो तर उसले यसको सुन्दरता, उर्वराशक्ति, स्वच्छता आदि सबै कुराको विनाश गरिरहेको छ । अर्कातर्फ यहाँ भएका सबै कुरा आफूले मात्र उपभोग गरौं भन्ने चाहन्छ । उदाहरणका लागि सर्वप्रथम धरतीको उदारतासँग सम्बन्धित एक श्लोक यथा :

धरित्रीको माया-प्रणय नरदेखी कृमितक
सबै जीवाऽऽत्मामा सम छ, उसमा छैन फरक ।
उनी खाना दिन्छिन् रतिभर कुनै भेद नगरी
सबैलाई पुग्ने किसिमसँग त्यो लाखनथरी ॥ (९/१२, पृ. ५७)

यसरी धरतीले मानिसदेखि साना साना किराभुसुनासम्म सबैलाई समान माया दिएको छिन् । लाखौं किसिमका खाना तयार गरी सबैलाई पुऱ्याएकी छिन् । उनमा ठुलासानाको भेदभाव छैन । यस्तो धरतीमा खनजोत गरी अमृतदाना फलाएर मिलिजुली खाएमा जगत् सुन्दर अमरनगरी हुन्थ्यो भन्ने भाव यस कवितामा व्यक्त भएको छ । यसरी धरतीमा भएका मानव र मानवेतर सबै प्राणीलाई समान देख्ने जुन दृष्टि छ त्यो आध्यात्मिक दृष्टि हो । यसबाट समभाव भल्केको छ । यहाँ धरतीलाई केवल भौतिक वस्तुका रूपमा नहेरी समभाव भएकी माताका रूपमा र सबैको पालनपोषण गर्न सक्ने शक्तिका रूपमा लिइएको छ । यसरी पृथ्वी एउटा वस्तु भए पनि हामीलाई जन्माइदिने, हुर्काइदिने र जीवन सफल बनाइदिने कारकका रूपमा हेर्नु प्रकृतिप्रतिको आध्यात्मिक दृष्टिकोण हो (ग्रिन, सन् २०२२, पृ. २०) । मानिसका लागि सबै वस्तु वा प्राणी सहयोगी भएकाले अन्य वस्तु वा प्राणीलाई पनि यसरी नै आध्यात्मिक दृष्टिकोणबाट हेर्न सकिन्छ ।

धरतीले दिएका चिजबिज मानिसले आवश्यकतानुसार बाँडीचुडी खानुपर्नेमा ऊ आफ्ना लागि मात्र सञ्चित गर्नपट्टि लागेको छ । यस्तो व्यवहार बुद्धि र विवेक भएको मानिने मानिसका लागि शोभनीय होइन तापनि ऊ यस स्वार्थी प्रवृत्तिबाट मुक्त हुन सकेको छैन । यस कुरालाई तलको कविताले यसरी थप स्पष्ट पारेको छ :

म खाऊँ, मै लाऊँ, सुख, सयल वा मोज म गरूँ
म बाँचूँ, मै नाचूँ, अरु सब मरूँ दुर्बलहरू ।
भनी दाहा धस्ने अबुभ शठदेखी छक परी
चिता खित्का छोडी अभयसित हाँस्यो मरिमरी ॥ (१८/२८, पृ. १२०)

मानिस आफ्नै संसारमा रमाएका चरालाई मार्छ, फल र शीतलता प्रदान गर्ने रुखलाई क्षतविक्षत पार्छ, सयौं किसिमका अन्न तथा फलफूल दिने धरतीलाई माया गर्न जान्दैन र आफूबाहेक अरू कसैको पनि हित चिताउन सक्दैन । ऊ सबै कुरा मै खाऊँ, मै लाऊँ र ममात्र बाँचूँ अनि ममात्र हाँसूँ भन्दछ । यस्तो अबुभ मूर्ख मानिस देखेर चिता खित्का छोडेर हाँसेको छ । एक दिन मर्नुपर्दछ भन्ने हेक्का नराखी आफ्नो उदरपूर्तिका लागि मात्र लागि रहने स्वार्थी मानिस देखेर चिता हाँसेको सन्दर्भले मानिसको निकृष्टता देखाएको छ । यसरी प्रस्तुत श्लोकमा एकातर्फ धरतीले सबैको हित गरेको र अर्कातर्फ मानिस आफ्नो मात्र स्वार्थमा लागेको देखाई मानिस धरतीजस्तै हुन सकोस् भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ ।

४.३ मनुष्यप्रति पक्षीको प्रश्न

पृथ्वी सबैको घर हो र यसभित्र बस्ने सबै प्राणी र वनस्पति घरका सदस्य हुन् । यसैले 'लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु' अर्थात् सबै सुखी रहून् भन्ने चलन छ तर मानिसले वन्यप्रकृतिको दोहन गर्नाका साथै प्राणीहरूको पनि हिंसा गर्ने गरेको छ । अध्यात्मले यसलाई पाप ठान्दछ । प्रस्तुत काव्यमा मनुष्यमा हुनुपर्ने धर्म नभएकामा पक्षीद्वारा उसलाई यसरी प्रश्न गरिएको छ :

खसेको दाना वा फल-फुल तथा मञ्जु-मुजुरा
जुट्यो जो, सो खाई खुशिसित गरी नित्य गुजरा ।
तपस्वी जस्तो भै प्रकृति-पथको मङ्गल गरी
रहेको यो निर्धो मकन किन माय्यौ हरि ! हरि !! (६/११, पृ. ३७)

सिंहलाई वनको राजा र सिकार गर्नु उसको धर्म मानिन्छ तर पृथ्वीमा मानिस पनि सिंहजस्तै हिंस्रक देखिएको छ । चराले कसैको भाग नै खोसेर खाँदैन । ऊ खेतबारी वा आँगनमा खसेका दाना, कलिला मुना आदि जहाँ जे पाइन्छ सो खाएर खुसीसित बाँच्दै आएको छ । उसले तपस्वीले जस्तै सबैको मङ्गल गर्दै आइरहेको छ । यस्तो प्राणीलाई पनि मानिसले अकारण मार्ने गरेको छ । त्यसैले मजस्तो निर्धो प्राणीलाई किन माय्यौ ? भनी चराले मानिसलाई सोधेको छ । यसरी चराका माध्यमद्वारा अहिंसाको सन्देश दिन खोजिएको छ । यहाँ चरो अध्यात्मज्ञान वा चेतनाका रूपमा आएको छ । यस्तै, अर्का ठाउँमा सिकारीद्वारा घाइते बनाइएको चराले यसरी पारिवारिक चिन्ता व्यक्त गरेको छ :

कलीला ती साना विकल विचरा बाल बचरा
विना चारा भोकै सब भइसके हुन् अधमरा ।
थियी साथै पोथी जुन, शिव ! हरे ! त्यो पनि अब
कतै गर्दी होली रुदन अथवा क्रन्दन-रव ॥ (६/१४, पृ. ३७)

यसरी चरा (भाले) द्वारा आफ्ना बचेरा र पोथीका बारेमा चिन्ता लिइएको छ । चरालाई मानवीकरण गरी प्रस्तुत गरिएको यस श्लोकमा मानिसका कारण मानवेतर प्राणीले कति हृदयसम्मको पीडा भोग्ने गरेका छन् भन्ने दृष्टान्त प्रस्तुत भएको छ । यसबाट मानिसले भोग्ने पीडा र अन्य प्राणीले भोग्ने पीडा उस्तै भएको जानकारी मिल्दछ । यस श्लोकमा कसैमाथि पनि हिंसा नगर्नु भन्ने अहिंसावादी आध्यात्मिक भाव प्रकट भएको छ । अर्को एक श्लोकमा मानिसमा मानवता हराएकामा यसरी व्यङ्ग्य गरिएको छ :

शिकारीको भण्टा तन-बिच परेथ्यो जब अनि
चरी बोल्यो चीं चीं गरिकन कठै ! व्याकुल बनी ।
म मर्ने बेला भो तर मनुज ! तिम्रो मनुजता
कता भाग्यो, त्यस्को भरसक बुझे है तिम्री पता ॥ (६/२, पृ. ३५)

यसरी सिकारीले घाइते बनाएको चरो चिँ चिँ गर्दै कराइरहेको छ । ऊ धेरै छटपटिएको छ । यसैबिच उसले आफ्नो मर्ने बेला भएको बताउँछ र मानिसलाई सम्बोधन गर्दै म मरे पनि तिम्रीमा मानवता हराएको छ, भरसक त्यसको खोजी

गर्नु भन्दछ । चराको यस भनाइबाट व्यङ्ग्यभाव व्यञ्जित हुन्छ । यसरी काव्यमा चरालाई पनि चेतनाको प्रतीकका रूपमा लिइएको छ र उसद्वारा हिंसा नगर्नु भन्ने आध्यात्मिक भाव प्रकट गरिएको छ ।

४.४ मानव र मानवेतर प्राणीबिच समभाव

आध्यात्मिक र अधिकारका दृष्टिले पनि संसारमा भएका सबै प्राणी वा वस्तुको आआफ्नो अस्तित्व र महत्त्व छ । वन्यप्रकृति, मानव र मानवेतर प्राणी एकअर्काका सहयोगी पनि हुन् तर मानिसले यस कुराको हेक्का नराख्दा पर्यावरण बिग्रिएको ठहर गर्दै यस काव्यमा सबैको अस्तित्व स्वीकार गरेर सबैमा समभाव राख्नुपर्ने सन्देश दिन खोजिएको छ । यहाँ मानिस, रुख र पक्षीका बिचको सुमधुर सम्बन्धलाई यसरी देखाइएको छ :

फराकीलो चौकी उपर बलियो आसन कसी
म रस्तामा बस्ता मनुज, पशु पक्षी सब खुसी ।

थिये, ती भुम्मिन्ये अतुल सुख लिन्ये, प्रणयले
मलाई सुम्पन्थे पल पल शुभाऽऽशीः हृदयले ॥ (८/२, पृ. ४८)

यहाँ बाटाका किनारमा शीतल दिन सक्षम रुखले मानिस र पशुपक्षीलाई खुसी तुल्याएको र उनीहरूबाट रुखले पनि आशिष् प्राप्त गरेको भाव अभिव्यञ्जित भएको छ । यसरी एकले अर्काप्रति सद्भाव र समभाव राख्दा सामाजिक र प्राकृतिक दुवै प्रकारको वातावरण सुन्दर हुन्छ । यस कुरालाई यहाँ आशीर्वाद दिने आध्यात्मिक भावसँग जोडेर हेरिनाका साथै रुखलाई एक प्रकारको वनस्पतिका रूपमा मात्र नलिई सबैको भलो गर्ने चेतनायुक्त तत्त्वका रूपमा पनि लिइएको छ । उदाहरणका लागि अर्को एउटा श्लोक :

मलामी आउन् वा मलिन मुख लायेर मुडुला
विसाउन् वा जन्तीहरू वर-वधू-साथ सुकिला ।
समानै दिन्ये ती उभयकन छाया, म तिनको
स्वयं लिन्ये छाया प्रणयसित सम्पूर्ण मनको ॥ (८/३, पृ. ४८)

यस श्लोकका भावबाट प्रकृतिले गर्ने व्यवहारको निष्पक्षता अझ प्रस्ट भएको छ । मलीन मुख लिएर आउने मलामी र खुसीका साथ आउने जन्ती दुवैथरीलाई आफूले समान किसिमले छाया दिने गरेको र उनीहरूलाई सेवा गर्न पाएकामा उनीहरूबाट प्रेमको छाया लिने गरेको भाव यस कविताले व्यक्त गरेको छ । यसैले यो रुखमात्र होइन, सबैलाई समान व्यवहार गर्ने चेतनशक्ति पनि हो ।

प्रस्तुत काव्यमा मानिसलाई विश्वका सबै वस्तु र प्राणीप्रति जिम्मेवार भई विश्वप्रेमी बन्न पनि आग्रह गरिएको छ । विश्वबन्धुत्वका भावनाबाट काम गर्नाले उता अर्थात् मरणोपरान्त अमर पदवी प्राप्त हुने विश्वास गरिएको छ । यसरी मानिसले गर्नुपर्ने व्यवहारलाई आध्यात्मिक दृष्टिले हेरिएको छ र यस भावबाट काम गर्दा पर्यावरण स्वतः स्वच्छ हुने ठानिएको छ । उदाहरणका लागि दुईवटा श्लोक :

‘दया’ भन्ने एकै मधुरतम पीयूष-रसको
 पिई प्याला मीठो अनुभव लिंदै भित्र उसको ।
 यता विश्वप्रेमी बन मतलबी भाव नधर
 उतालाई सोभै अमर-पदवी हासिल गर ॥ (२/९, पृ. १०)

किरामा, पक्षीमा, नर, पशु, लता, वृक्षतकमा
 अहो !! एकैनासे परम चित्तको दिव्य चकमा ।
 फुरेको देख्दैछौ तदपि किन गछौ धरमर
 विवेक-ज्योत्स्नाले सकल धरणी शीतल गर ॥ (२/१०, पृ. ११)

मानवताका दृष्टिले संसारमा सबभन्दा ठुलो कुरा दया, माया र सहयोग हो । मानिस बुद्धि र विवेक भएको अनि चिन्तनशील प्राणी भएका नाताले सबै प्राणी र वनस्पतिमा समेत दया देखाउनु उसको कर्तव्य हो । यसैले काव्यमा दयालाई मिठो अमृतका रूपमा लिइएको छ र यस जीवनमा स्वार्थी नबनिकन सबैप्रति दयाभाव राखेर विश्वप्रेमी बन्न आग्रह गरिएको छ । यसका साथै यसरी अरूलाई सहयोग गरेमा उता सोभै अमरपदवी प्राप्त हुने विश्वास गरिएको छ । माथि उद्धृत दोस्रो श्लोकमा किरा, पक्षी, मानिस, पशु, लता, वृक्ष आदि सबैमा एकैनाससँग उत्कृष्ट वा आदिम चेतनाको सुन्दरता फुरेको देख्दादेख्दै पनि किन दोधारमा परेका छौ ? बरु छिटो गरेर विवेकको चन्द्ररश्मिद्वारा सम्पूर्ण धरतीलाई नै उज्यालो र शीतल बनाऊ भनिएको छ । यसरी श्लोकद्वयमा मानिसलाई आफ्नो जीवन सार्थक पार्नका लागि सबैप्रति दयामाया गर भन्दै आध्यात्मिक विचारमार्गत पर्यावरण संरक्षण गर्न आह्वान गरिएको छ ।

यसरी काव्यमा एकतर्फ प्रकृतिलाई चेतनायुक्त प्राणीका रूपमा उपस्थित गराई आध्यात्मिक रूप दिइएको छ भने अर्कातर्फ पर्यावरण संरक्षण गर्ने कुरालाई अध्यात्म र मानवतासँग जोडेर हेरिएको छ । पर्यावरणलाई अध्यात्मका आँखाले हेर्ने प्रस्तुत काव्य आध्यात्मिक पर्यावरण र मानवतावादी सन्देशका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

५. निष्कर्ष

काव्यकार लेखनाथ पौड्याल नेपाली साहित्यमा परिष्कारवादी धाराका मुख्य कविका रूपमा परिचित छन् । विभिन्न विधाका गरी उनका करिब दुई दर्जन कृति प्रकाशित छन् । मुख्यतः अध्यात्म, मानवता र प्रकृतिलाई विषय बनाई कविताकाव्य रचना गर्ने पौड्यालका तरुण-तपसी र ऋतुविचार अन्य कृतिका अपेक्षा बढी चर्चित र लोकप्रिय छन् । उनका अन्य कृतिका तुलनामा तरुण-तपसी आध्यात्मिक पर्यावरणका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेको छ । आध्यात्मिक पर्यावरण भन्नाले अध्यात्मका दृष्टिले पर्यावरणलाई हेर्ने अवधारणा भन्ने बुझिन्छ, भने आध्यात्मिक पर्यावरणीय समालोचना भन्नाले साहित्यिक कृतिमा वर्णित/चित्रित पर्यावरणलाई अध्यात्म दर्शनका आधारमा विश्लेषण गर्ने सिद्धान्त भन्ने बुझिन्छ । यस सिद्धान्तले मानव, मानवेतर प्राणी र विश्वब्रह्माण्डका सम्पूर्ण प्राकृतिक वस्तुका बिच गहिरो सम्बन्ध रहेको छ भन्ने मान्यता राख्दछ । यसले पृथ्वी सबैको साभा हो र यहाँ बस्ने सबै प्राणी तथा वनस्पति एउटै मूल तत्त्वका फरक फरक सन्तान हुन् भन्ने आध्यात्मिक दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ । यस आधारमा तरुण-तपसी नव्यकाव्यको अध्ययन गर्दा काव्यमा पर्यावरणलाई आध्यात्मिक दृष्टिले हेरिएको देखिन्छ । यसरी हेर्दा प्रकृति तथा मानवका बिच सम तथा सहभावको सम्बन्ध

रहेको देखाइएको पाइन्छ, र मानिसले प्रकृतिलाई आफ्ना लागि उपयोग गरेका कारण पर्यावरणमा प्रतिकूल असर परेको छ भन्ने भाव पनि व्यक्त गरिएको पनि पाइन्छ। यस काव्यमा अध्यात्म, प्रकृति र मानवका बिचको सम्बन्धलाई हेर्दा शीर्षकीकरणमा पनि आध्यात्मिक पर्यावरणीय चेतना रहेको पाइन्छ। मुख्य विषयभाव अध्ययन गर्दा काव्यमा वन्यप्रकृति रुखलाई तपसीका रूपमा चित्रण गरिएको, प्रकृतिलाई उदार र सबैको साभ्ना मानिएको, पक्षीले मनुष्यप्रति प्रश्न, बिलौना र व्यङ्ग्य गरेको अनि वन्यप्रकृति, मानव र मानवेतर प्राणीबिच एकअर्कामा मिलेर बस्नुपर्ने भाव अभिव्यञ्जित पाइन्छ। काव्यमा मूलतः सबै प्राणी र वनस्पतिप्रति जिम्मेवार हुन मानिससँग आग्रह गरिएको छ। समग्रमा प्रस्तुत काव्य आध्यात्मिक पर्यावरणका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण हुनुका साथै नेपाली साहित्यमा एक उल्लेखनीय काव्यका रूपमा रहेको छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

गौतम, कृष्ण (२०६४), *उत्तरआधुनिक जिज्ञासा*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स।

निरौला, नारायणप्रसाद (सन् २०२४, अक्टोबर १३), वसुधैव कुटुम्बकम्, *हिमालय टाइम्स*, पृ. ?।

पौड्याल, लेखनाथ (२०४०), *तरुण-तपसी*, (सातौं संस्क.), काठमाडौं : साभ्ना प्रकाशन।

भट्टराई, गोविन्दराज (२०८०), इकोसाहित्य परिवृत्तीय सिर्जना र मूल्याङ्कन, *पर्या साहित्य सिद्धान्त र सिर्जना*, गोविन्दराज भट्टराई र विजय हितान, (सम्पा.), काठमाडौं : सम्पूर्ण किताब, पृ. १३-४६।

सुब्बा, देवचन्द्र (२०८०), हरित आध्यात्मिकता, *पर्यासाहित्य सिद्धान्त र सिर्जना*, भट्टराई, गोविन्दराज र विजय हितान, (सम्पा.), काठमाडौं : सम्पूर्ण किताब, पृ. ५७-६८।

Barry, Peter (2002). *Beginning Theory*, 2nd edn., UK: Manchester University Press.

Berry, T. (1988). *The Dream of the Earth*. San Francisco: Sierra Club Books.

Capra, F., & Stindl-Rast, D. (1991). *Belonging to the Universe: Explorations on the Frontiers of Science and Spirituality*. San Francisco: Harper San Francisco.

Childs, Peter and Fowler, Roger (2008). *The Routledge Dictionary of Literary Terms*, New York: Routledge Taylor and Francis Group.

Green, M. (2022). *An Introduction to Spiritual Ecology: The Magic of Nature*. Robert Hale. www.crowood.com

Macy, Joanna (1991). *World as Lover, World as Self*, Berkeley : Parallax Press.

Regmi, B. N. (2024). Spiritual Ecology: A Path to Ecological Existentialism. *Pursuits*, 8(1), 11-24.

Sponsel, L. E. (2012). *Spiritual Ecology: A Quite Revolution*. ABC-CLIO, LLC. www.abc-clio.com